

Шакиев М.Н.¹

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан, e-mail: enu@enu.kz

КЕМЕЛ ТОҚАЕВ: ҚАЛАМГЕРЛІК ТҰЛҒАЛЫҚ ЖОЛЫНЫҢ ТАРИХЫ

Аңдатпа

Мақалада кемеңгер жазушы Кемел Тоқаевтың тұлғалық және жазушылық келбеті қарастырылған. Кемел Тоқаев қазақ әдебиетіндегі детективтік жанрдың тұңғыш шығармалардың авторы. Жалпы қазақ әдебиетінде бұл жанрда қалам тербеушілердің өте аз екендігін айта кеткен жөн. Соғыстың сұрапыл қиындықтарына шыныққан Кемел Тоқаевтың өмірлік тәжірибесі мен жазушылық дарыны кейінгі жазушыларға үлгі қалыптастарды. Жазушылар ортасында жаңа бағыттың негізін қалаған Кемел Тоқаевтың шығармашылығын зерттеу мен оны өскелең ұрпаққа жеткізу зерттеуіміздің басты мақсаты болып табылады.

Түйін сөздер: детектив, жазушы, проза, соғыс, майдан, роман.

Shakiev M.N.¹

¹PhD student of the L.N. Gumilyov Eurasian national University,
Nur-Sultan, Kazakhstan, e-mail: enu@enu.kz

KEMEL TOKAYEV: HISTORY OF THE CREATIVE PATH

Abstract

The article examines the personality and literary image of the brilliant writer Kemel Tokayev. Kemel Tokayev is the author of the first works of the detective genre in Kazakh literature. It is worth noting that in the Kazakh literature in this genre very little is studied. The life experience and writing talent of Kemel Tokayev, hardened in the harsh hardships of the war, served as an example for subsequent writers. The main goal of our research is to study the work of Kemel Tokayev, who laid the Foundation for a new direction among writers, and pass it on to the younger generation.

Keywords: detective, writer, prose, war, front, novel.

Шакиев М.Н.¹

¹Докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева,
Нур-Султан, Казахстан, e-mail: enu@enu.kz

КЕМЕЛЬ ТОКАЕВ: ИСТОРИЯ ТВОРЧЕСКОГО ПУТИ

Аннотация

В статье рассматривается личность и писательский образ гениального писателя Кемеля Токаева. Кемель Токаев является одним из первых авторов произведений детективного жанра в казахской литературе. Стоит отметить, что в казахской литературе мало отведено изучению данного жанра. Жизненный опыт и писательский талант Кемеля Токаева, закаленного в суровых трудностях войны, послужили ярким примером для последующих писателей. Главной целью нашего исследования является изучение творчества Кемеля Токаева, заложившего основу нового направления в среде писателей, и передача его подрастающему поколению.

Ключевые слова: детектив, писатель, проза, война, фронт, роман.

Кіріспе бөлім. Шытырман хикаялы проза жанрында қалам тартқан жазушылардың арасынан шоқтығы биік тұлғалардың бірі Кемел Тоқаев екендігі сөзсіз. Қаламгердің «Әке туралы толғаныс» кітабын оқи отырып, балалық шағының да ел басына күн туып, қилы заман кезеңдеріне тап болғанын, ағасы Қасым екеуінің бір күнде ата-анасынан, кейіннен соңынан ерген қарындасынан айырылған ауыр трагедияны бастан өткергендігіне көз жеткіземіз. Алапат аштықтан енді ғана ес жия бастаған кезде, сұрапыл соғыстың ызғары да келіп жеткен болатын. Жар сүйіп, балалы-шағалы бола алмай, дүниенің ешбір қызығын көріп үлгерместен қан майданға аттанып, қыршынынан қиылған мыңдаған боздақтардың бірі болған Қасым соғыстан қайтпады. Он сегізге енді толар-толмастан өзі де майданға аттанады да, ажал аузынан аман қалып, ауыр жарақатпен елге оралады. Соғыс жылдарында жас Кемел «жығылсаң нардан жығыл» дегендей ала-бөтен қырғын Сталинград окобынан бір-ақ шығады.

Негізгі бөлім. Кемел Тоқаев 1923 жылы 2 қазанда Алматы облысы Қаратал ауданында дүниеге келген. Зұлмат заманның тауқыметін жастайынан көріп өскенімен, оқу-білімге деген құштарлығы барлық кедергілерден мойымай өтуге жетелейді. Бозбала шағында майдан даласына аттанып, екінші дүниежүзілік соғыстың алдыңғы

саптарында айқасады. Сталинград соғысында танк полкінде жанкештілігімен көзге түсіп, кейінірек Украина, Беларусь, Польша секілді мемлекеттерді азат ету операцияларына араласады. Соғыс кезінде бірнеше рет ауыр жараланады, тіпті, жарақатының ауырлығына байланысты елге оралуға мәжбүр болды. «Ерлігі үшін», «Сталинградты қорғау үшін» секілді төсбелгілермен марапатталған [1, 156 б.].

Екі тарапқа да өшпестей залал келтірген соғыс аяқталғаннан кейін Қазақ Ұлттық университетіне оқуға түседі. Осында бала күнгі армандарына жету жолында білім жолына түседі. Оқуды тәмәмдағаннан соң «Лениншіл жас», «Қазақстан пионері», «Социалистік Қазақстан» секілді ірі басылымдарда еңбек жолын бастайды. Осындай «газет» деген үлкен мектептен өткеннен соң әдебиетке бет бұрады.

Қаламы қарымды жазушы ретінде елге танылып, қазақ әдебиетіне жаңа серпін алып келді. Кемел атаның детектив жанрында жазған дүниелері ой ұшқырлығымен, жағдаяттың керемет сипатталынуы, сөздердің өзара керемет үндестігімен де ерекшеленеді. Қазақ детектив жанрының негізін қалаған жазушы жайлы біраз естеліктерде, ауылдың қара домалақ баласы Кемел Тоқаевтың шығармасын оқи отырып ел тыныштығын торыған әскери адам болуға деген ынта-ықыласы артып, осы салаға ғашық болуға септігін тигізді делінген.

Шығырман хикаялы проза жанрында қалам тартқан жазушылардың арасынан шоқтығы биік тұлғалардың бірі Кемел Тоқаев еді. «Әке туралы толғаныс» кітабын оқи отырып, Кемел Тоқаевтың балалық шағының да ел басына күн туып, қилы замандар мен күрделі кезеңдерге тап болғанын, ағасы Қасым екеуінің бір күнде ата-анасынан, кейіннен соңынан ерген қарындасынан айырылған ауыр трагедияны бастан өткергендігін аңғарамыз [2]. Алапат аштықтан енді ғана ес жия бастаған кезде, сұрапыл соғыстың ызғары да келіп жеткен еді.

Жар сүйіп, балалы-шағалы бола алмай, дүниенің ешбір қызығын көріп үлгерместен қан майданға аттанып, қыршынынан қиылған мыңдаған боздақтардың бірі болған Қасым соғыстан қайтпады.

Он сегізге енді толар- толмастан өзі де майданға аттанады да, ажал аузынан аман қалып, ауыр жарақатпен елге оралады. Соғыс жылдарында жас Кемел «жығылсаң нардан жығыл» дегендей ала-бөтен қырғын Сталинград окобынан бір-ақ шығады. Сондықтан орыс жазушысы Виктор Некрасовтың «В окопах Сталинграда» деген романы сияқты Кемел Тоқаевтың да соғыс туралы жазған туындысы окопта жазған репортаждай оқылатыны жасырын емес.

Романда оның алаулаған Сталинградтың қызыл жиегін көрген алғашқы әсері де ерекше баяндалады. Бұл көрініс оның «Солдат күнделігінен» деген романында арнайы қосымша суреттеледі. Белгісіз солдаттың беймәлім күнделігінің соңында 18 октябрь 1942 жыл деген мерзімі көрсетілген. Соған қарағанда мұны Кемел Тоқаевтың алғаш майдан шебін көрген сәті деп топшылауға болады [3].

Сұрапыл соғыс жылдарын артқа тастаған Кемел енді оқу-білімге деген ерекше құштарлықпен өз туған жеріне оралады. Қайсар мінезі мен еңбекқорлық қасиетінің арқасында жоғары білім алған, ұлы Әуезовтің көзін көрген Кемел Тоқаев өзі жастайынан қалаған журналистика саласында ұзақ жылдар қызмет етті. Қалың оқырмандарын қызықтыра білетін тартымды романдар мен повестерін де жазды.

Кемел Тоқаев өз ағасын ешқашан да ұмытқан емес. Ол жөнінде белгілі академик Серік Қирабаев былайша еске алады: «... Осы отырыста ол аяғының жаралану жағдайларын, Сталинград, Белорусия, Украина, Польша жерлерінде соғысқан күндері жайлы әңгімеледі. Соғыстың қиындығы мен жас кезінде басынан өткен ауыр жылдарды жазушы сияқты әңгімелегеніне сүйсініп қалып едім. Бойында жазушылық дарын барын кейін байқадық қой. Ұзақ отырыстағы әңгіме біріне бірі жалғасып, өзінің жетімдік өміріне ұласты. Аштық кезінде бұл отбасы Фрунзеге (қазіргі Бішкекке) көшіп келіп, сол жерде ата-анасынан, қарындасынан айырылыпты. Қасым деген ағасымен екеуі балалар үйінде тәрбиеленгенін де осы тұста естідім. Ағасын аузынан тастамайтын. «Өзіме қамқор болған ағаның майданда қаза болуы мені шын жетім етті».

Оны ұмыта алатын емеспін. Жаңа туған тұңғыш ұлымның Жомарт деген атына Қасым ағамның атын қосып атап жүрмін» деп еді. Осы әңгімені көңілі босап, көзіне жас үйіріліп, егіліп айтты. Кейін үйінде болғанда кішкентай Қасымжомартты көрсетіп, «Менің ағамның атын қойған ұлым – мынау» деп көрсеткен» [2].

Бұл сөзді Қасымжомарт Кемелұлы да «Әке туралы толғаныс» кітабында жазған: «Әкей өмір бойы ағасын сағынып-іздеумен өтті, оның қайтып ораларына шексіз үміттенді, бірақ мұның орындалмайтын арман екенін білді. Алайда ғайыптан, бәлкім, мүлде басқаша боларына сенгісі келді, өйткені Қасым Тоқаевтың жерленген жерін нақты білген жоқ қой. «Қара қағазда» бұл туралы ештеңе айтылмаған, тек қана социалист отаны – КСРО-ны қорғау кезінде ерлікпен қаза тапты делінген» [2].

Шығармаларында соғыс жылдарының сұрапыл кезеңдерін көрсете білген Кемел Тоқаев баспасөзге тән данғазалық пен бос шелектей қаңғырлаушылық, қызыл сөзділік, жағымпаз жылмақайлық әуенге қарсылық білдіргендей. Қазақстан Халық Қаһарманы, әйгілі партизан, жазушы Қасым Қайсенов баспасөзге берген бір сұхбатында: «Маған үйір боп, табандылық танытып, мен туралы қазақша, орысша кітап жазған Кемел Тоқаевтың еңбегін жоғары бағалаймын», – деген екен. Осы кітапты жазу үшін Кемел Тоқаев Қасым атамен бірге Украинаға дейін бірге барып, партизан достарымен де кездескен екен [3].

«Социалистік Қазақстан» (қазіргі «Егемен Қазақстан») газетіне жұмыс бабымен ауысқан соң Кемел Тоқаев шығармаларының мазмұнын өзгертті. Ол құқық қорғау қызметкерлерінің қылмыскерлерге қарсы күрестегі ауыр еңбегін көрсететін кітап жазуға бет бұрды.

Біздің өмірімізден өзгеше, құпиясы мол, адамдардың психологиясы мен іс-әрекеті де күрделі саланы зерттей бастады. Қылмыскерлердің жасырынуы мен оны іздеушілердің табанды күресінің детективтік сырына қанықты. Милиция қызметкерлері мен чекистерден де адал достар тапты.

Солардың мәліметтерін алып, шығармаларына кейіпкер ете білді. Сөйтіп ол қазақ әдебиетінде бұрын соңды болмаған детективтік әдебиеттің бастаушысы, әрі негізін салушысы болды.

Детективтік салада жазушының «Тасқын», «Көмескі із», «Түнде атылған оқ», «Қастандық», «Сырғабанда болған оқиға», «Таңбалы алтын», «Соңғы соққы», «Ұясынан безген құс» сынды көптеген шығармалары жарық көрді.

Қалың оқырманның ыстық ықыласына бөленген, қазақ әдебиетіндегі алғашқы детективтік шығарма – «Соңғы соққы» романы [4].

Бұл роман жарық көргеннен кейін жазушы өзінің «Солдат соғысқа кетті» атты тарихи романын дүниеге әкелді. Романдағы көріністер еш боямасыз, шынайы, әдеби көркем тілмен суреттеледі.

Өзге ұлттың солдаттары ел басына түскен ауыртпалықты бірге көтерісіп, бірге қайғы-қасірет шегіп, тар жол, тайғақ кешіп жүрсе де оларды адам санатына қоспады. Соғыс құрбаны деп қарады.

Сөйтіп қайдағы қиын барлауға жұмсап, өлмесең – өмірем қал деп жат пиғыл ұстанды. Олардың жұмыр басын қатерге тігіп, жасаған көзсіз ерліктерін де елемеді. Бұның ақ-қарасын айырып, ашып жазуға ешкімнің батылы жетпеді.

Ал жазушы К.Тоқаев соғыстың осы бір шындығын шырқын бұзбай астарлап шебер суреттей білуімен ерекше көрінді. Өйткені ол түлкі құрсақ болып жұпыны тірлік кешсе де ділі шырайлы, тілі шұрайлы кезде әдебиетке келген еді. Соның әсері тимей қалмағаны анық [4].

Соның нәтижесінде талантын жылдар жаныған тарлан жазушы өзінің күш-қуатына сеніп, әдебиет әлеміне бұрын тосын көрінген детектив жанрына түрен салып, іргесін бекітіп, сапасын аса жоғары деңгейге көтере білді.

Рас, тұңғыштың жолы қашанда ауыр болған. Сонау аштық жылдары әке-шешеден ерте айырылып, тағдыр тауқыметін көп тартып, көз жасына суарылып жетілген ол қандай жағдайда да жасып, мойымады.

Ол, шын мәнінде, текті буынның бекзат болмысына көлеңке түсірмей тереннен толғай білетін тегеурінді өкілі еді. Оның қалам тартқан қай туындысы да тартымды жазылып, қоғам назарын өзіне аударып, шығармашылық әлемі кемелденіп, шоқтықты көрініп тұратын болды. Сол кезде бүкіл баспа ісін басқарған Шерияздан Елеуенов Кемел Тоқаевтың 450 мың данамен тараған бір кітабын тілге тиек ете отырып: «Әуезов шығармалары да мұндай тиражбен шықпаған еді» деген еді [2].

К.Тоқаевтың суреткерлік биік деңгейге көтеріліп, шиыршық атқан аса шебер үлгіде жазған көлемді туындысының бірі – «Солдат соғысқа кетті» романы. Қанға бөккен майдан даласы жан-жақты суреттеліп, ара-арасында солдат күнделігімен тұздықталып отыратын бұл көлемді туындыны көкірегің ыза-кекке толып, қызынып, бұрқанбай оқу әсте мүмкін емес.

Өйткені романның алғашқы беттерінде: «Қызыл вагондар жол бойын тұтас алып самсап тұр. Бәрінің есігі айқара ашылған. Қанша кісі кірсе де апыр-топыр жұтып жіберетін түпсіз апан секілді» деген суреттеменің арғы тұңғыш астарында сұмдық бір сырдың ұшқындап жатқанын сезіп, шыбын жаның шырқырап қоя береді [4].

Енді, міне, соғыстың қаһарлы күндері кең қамтылып, жан-жақты суреттелген мына романы арқылы ол тың бағытқа тағы да түрен салып, өз мүддесін көздеп екі майданда да қатар соғысқан екіжүзді сатқындардың бет-пердесін сыпырып, сойдақтаған қанды іздерін қорықпай ашық жазған тұңғыш автор екенін және көрсетті.

Президент Қасым-Жомарт Кемелұлы «Әке туралы толғаныста» еңбегінде әкесі құрмет тұтқан алаш азаматтары мен ірі тұлғалар, сыйласқан қазақ қаламгерлері мен достары, қоғам қайраткерлері туралы да ағынан жарыла баяндап, олардың әрқайсысына жеке-жеке тоқталып, аға-ұрпақтың бір-біріне деген ерекше мейірім шапағатына, қамқорлық қайырымына нақты дәлел дәйектер келтіреді. Төртінші тарауды әкесінің шығармашылығына арнайды [2]. Кез келген перзент ата-анасын кие тұтады. Ол үшін әке-шешесі тұтынға әрбір зат қастерлі. Мен үшін де әкем жазған кітаптар соншалық бағалы, қымбат. Ол кісіні сағынғанда сол кітаптарды қолыма аламын, бала кезімде оқыған, кейін қайталаған сол шығармалардың әр-әр тұсына көз жүгіртемін.

... Ешкім оқып жазушы болмайды. Жазушылық - жаратқанның берген сыйы. Сол сыйдың қадір-қасиетін біліп, соған лайық еңбек ете білген адам ғана дегеніне жетеді. Кейбіреу осы құдай берген қабілетін дұрыс пайдалана алмайды. Себебі - ол адамда өмірбаян болмайды, жазатын шығармасына арқау боларлық өмірлік материал өте аз, - деп ой түйеді [2].

Қ.К. Тоқаев әкесі туралы ойын былай өрбitedі «әкемнің шығармашылығы туралы ойлағанда оның не себепті детектив жанрын таңдағанына жауап іздеймін. Бала кезімде бұл мәселеге мән бермеуші едім, өйткені адамды бірден жетелеп алып кететін шым-шытырық оқиғалы шығарма шаршатпайтынын, еліктіріп, қызықтырып отыратын. Сол себепті де мен балалық талғамның таразысына салып бағалап, мұндай дүниелерді ең үздіктер санатына қосушы едім. Кейін ержеткен соң дүниеге ақылдың көзімен қарайтын болдық қой. Бірақ бәрібір сол баяғы бала кезімдегі көзқарасымнан айнып көрген жоқпын. Қайталап оқығанда ұғынғаным - әкемнің шығармалары үлкенге де, кішіге де түсінікті екен» [2].

Олар уақыт, заман өзгергенде із-түзсіз жоғалып кететін арзан кітаптардың санатына қосылмайды екен. Ол кісінің оқырманының көп болатыны, кітаптарының жүздеген мың данамен тарағаны осы жағдайларға байланысты-ау деп ойлаймын.

Әкем осы шындықты білген сияқты. Оның детектив жанрын таңдап алуында осындай бір сыр бар-ау шамасы. Сонымен бірге бұл қазақ әдебиетінде әлі түрен түсе қоймаған тың жатқан жанр еді. Әкемнің ерте танылғаны тыңға алғашқылардың бірі болып түрен салғанына байланысты. Демек, ол кісінің детектив жанрына өз отауын тігуі оның шығармашылық өмірінде елеулі роль ойнады, - деп жазады Қасымжомарт Тоқаев [3].

Сондай-ақ әкесінің «Соңғы соққы» романына ерекше тоқтала кетеді. Бұл шығарманы әдеби сын қазақ әдебиетіндегі ең алғашқы детектив роман деп бағалаған.

Замана тудырған ұлы тұлға Д.Қонаев ел басқарып тұрған кезінде атаман Дутовтың көзін құртуға қатысқан чекистердің ерлігі мен Орал қаласында ақ гвардияшыларға қарсы шайқасқан жергілікті халықтың күресін бейнелейтін фильмдер түсірілген деп тілек білдірген. Сөйтіп бұл екі фильмнің де сюжетін өзі айтып берген.

Бірінші тапсырмасы бойынша картина жедел түсіріліп, «Атаманның ақыры» деген атпен экранға шықты. Екінші картинаға да қыруар қаржы, көп күш-қайрат жұмсалып, «Уральск в огне» деген атпен тез түсіріліп біткен еді, бірақ жолы болмады. Фильмнің бас кейіпкері – Орал казактары армиясының қолбасшысы, генерал Тольстовтың ағылшын тілшісіне берген сұхбатында: «Если мне пришлось бы возвращаться опять в Россию, я бы поставил в эрмитаж скилет последнего туземца (қазақтарды айтып отыр) как уникальный памятник для потомства» деген бір ауыз сөзі картинаның бағын байлады [5].

Генералдың бұл сандырағын әдепкіде фильмнен қиып тастамақ та болды. Сонда да картинаның өне бойына тілінген таспадай тартылып өрілген әлгіндей жат пиғыл, суық көзқарастың ызғарын бәрібір жұмсарта алмады. Бұның өзі, түптеп келгенде, фильмнің омақаса құлауына әкеп соқты. Ал Дінмұхамед Қонаев әйгілі актер, белгілі режиссер Шәкен Аймановқа идеясын айтып түсірткен бірінші фильм экранға шыққан бойда бағы жанып жүре берген.

Бұл жөнінде жазушы, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері Көсемәлі Сәттібайұлы былай деп қалам тербейді: «Жазушы Кемел Тоқаев арада он бір жыл өткенде, яғни, 1981 жылы «Жазушы» баспасынан 49000 данамен шыққан «Соңғы соққы» романында атаман Дутовты атып өлтірген басқа адам екені туралы ақиқат Ресейдің федералдық қауіпсіздік қызметінің Орталық архивінен табылған және онда «При входе к Дутову я передал ему записку, тот стал ее читать, сидя на стуле за столом. Во время чтения я незаметно выхватил револьвер и выстрелил в грудь Дутову [3].

Сөйтіп жазушы Кемел Тоқаевтың туралып кетсе де турасын айтып жазған романында атаман Дутовты атып өлтірген Шадияров емес, Қожамияров болып бедерлі бейнеленіп, аласапыран уақыттың бір қалтарысында ұмытылып қалып қойған азамат ердің есімі қайта жаңғырып, шындық салтанат құрған еді.

Ол Қазақстан Ішкі істер министрлігі мен Жазушылар одағы бірігіп өткізген алғашқы байқауда (1956) бірінші бәйгені жеңіп алады. Кейіннен осы шығармашылық сайыста тағы да үш рет (1972, 1977, 1980) жеңіске жеткен [3]. Құқық қорғау қызметкерлерінің жанқиярлық еңбектерін бейнелеген көркем туындылар жазғаны үшін «Милиция қызметінің үздігі» белгісімен марапатталады [2].

Қорытынды. Қазақ халқының маңдайына біткен асыл ерлердің бірі ол біртуар жазушы Кемел Тоқаев екендігі айқын. Өзінің өмірге деген көзқарасын, қиын тағдырын шығармаларында дөп басып жаза салған тұлғаның жазушылық шеберлігі кейінгі буынға өрнек бола алды. К. Тоқаев шығармалары арқылы КСРО дәуірінің қоғамында орын алған қылмыстық оқиғалардың шығу тектерінің мазмұнын біле аламыз. Жалпы айтқанда, Кемел Тоқаевтың қазақ жазушылары арасындағы детектив жанры бойынша шоқтығы биік, өзіндік жазу мәнері бар тұлға екендігі мойындалды. Ендеше алдағы уақытта тағы да зерттелетін, зерделентін тақырып екені сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан: Ұлттық энциклопедиясы – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2006. – Т. 5. – Б. 214.
2. Кемел Тоқаев туралы бір ой. Алмабек Ибрайымов.

<https://abai.kz/post/76848> (жарияланған күні: 14 қыркүйек, 2018) жс.

3. Қазақ детективінің дарабозы. Азамат Есенжол. <https://www.astana-akshamy.kz/qazaq-detektivining-darabozy/> (жарияланған күні: 5 Қазан, 2019 жс.)

4. Қазақ детективінің ізашары. <https://egemen.kz/article/31671-qazaq-detektivininh-izashary> (жарияланған күні: 26 сәуір, 2014 жс.)

5. Тоқаев Кемель. <https://pamyat-naroda.ru/>.

